

**הכנת תכניות לימודים במערכת החינוך הערבי בישראל:
תמורות והמלצות**

מאג'ד אלחאג'

ירושלים, 1994

תוכן העניינים

הקדמה

ת מ ו ר ו ת 1949-1974: שליטה וא-סימטריה

לימודי היסטוריה, לימודי לשון, לימודי דת 1990-1975: הגדרה מחדש של יעדים

ותכניות לימודים

לימודי היסטוריה

לימודי שפה וספרות ערבית

לימודי השפה העברית

לימודי אזרחות

לימודי דת

ה מ ל צ ו ת

מטרות

תכניות לימודים חדשות

שינוי ארגוני

חינוך לרב-תרבותיות

במערכת החינוך הערבי

במערכת החינוך העברי

רשימת מקורות

הקדמה

חוברת קודמת התמקדה בסוגיות ובמגמות הקשורות במוסדות, בתלמידים ובמורים במערכת החינוך הערבי בישראל (אלחאג', 1994). חוברת זו עוסקת בתכניות הלימודים בבתי הספר הערביים, במטרות החינוך, בתכנים ובספרי הלימוד. נושאים אלה הנם בעלי חשיבות מרובה לגבי האוכלוסייה הערבית, נוכח מצבה כמיעוט במדינת ישראל, מיעוט בעל מעמד תרבותי-דתי, אך ללא מעמד לאומי. נראה, כי עיקר מאבקה של האוכלוסייה הערבית בשנים הקרובות יתמקד באופיו ובתכניו של החינוך הערבי וכן במידת מעורבותה בקביעת תכנים אלה. עניינים אלה טעונים רגישות לאומית-תרבותית ונוגעים ישירות לזהותם של הערבים בישראל וליחסיהם עם האוכלוסייה היהודית. בתוך כך, תהליך השלום מהווה זרז לדיון בתכנים הכלליים של מערכת החינוך, ובמיוחד באלה הנוגעים לחינוך לרב-תרבותיות ולשינוי מערכת המושגים שהייתה מקובלת עד כה.

חוברת זו עוסקת הן בניתוח התמורות שחלו במטרות החינוך הערבי בישראל, בתכניו ובספרי הלימוד העומדים לרשותו והן בהמלצות לקראת שיפורם ופיתוחם. הניתוח מתמקד בנושאים הבאים: לימודי ההיסטוריה, השפה והספרות הערבית, השפה העברית, אזרחות ודת. נושאים אלה מוגדרים כ"רגישים" והיוו מוקד לויכוח בין האוכלוסייה הערבית לממסד מאז קום המדינה. הדיון עוסק בשתי תקופות מרכזיות: תקופה הראשונה, עד שנת 1974 אופיינת בשימור, בשליטה ובא-סימטריה; תקופה השנייה, ממחצית שנות השבעים ואילך, מאופיינת במספר שינויים משמעותיים בהגדרת היעדים של החינוך הערבי בישראל ובמבנה של תכניות הלימודים.

ההמלצות קוראות לעיסוק מפורש בנושאים הלאומיים בתכנית הלימודים, לרענון תכניות הלימודים באזרחות ולחזוק מעורבותם של מחנכים ואינטלקטואלים ערבים בעיצוב החינוך הערבי, וכן להתאמת תכניות הלימודים וכוח ההוראה בבתי הספר הערביים והעבריים ליעדים של חינוך רב-תרבותי בישראל.

ת מ ו ר ו ת 1949-1974: שליטה וא-סימטריה

ראשיתו של החינוך הערבי בישראל מאופיינת בריכוזיות ובסגירות, המצטיינת ב"הנחתה מלמעלה" ובמעורבות מינימלית ביותר של המחנכים הערבים בעיצוב תכניות הלימודים בבתי הספר הערביים. כבר בינואר 1949 החלה ועדה ממנה לחינוך לערבים לעסוק בתכנית לימודים לבתי הספר הערביים. הוקמה תת-ועדה לטיפול במטרות ובספרי הלימוד לבתי הספר הערביים. היא הוסמכה לפסול ספרים שהוגדרו כלקויים מבחינה פוליטית, חינוכית או מסיבה אחרת, ולמצוא את האמצעים להפקת ספרי לימוד חדשים מתאימים (המשרד לענייני מיעוטים , 1949: 23).

במקום הספרים מתקופת המנדט, כתבו מורים ערבים ומורים יהודים דוברי ערבית ספרים חדשים, תחת פיקוח משרד החינוך. מורים ערבים קיבלו הוראות חמורות להשמיט חלקים בספרי ההיסטוריה והגיאוגרפיה, שהוגדרו כבעלי אוריינטציה לאומית (בן-אור, 1951:5). צעדים אלה נועדו להדק את שליטת המדינה על תוכן החינוך לערבים.

בשנים 1950-1958 הוכנו רק 20 ספרים חדשים לבתי הספר הערביים, לעומת 720 ספרים לבתי הספר העבריים (על המשמר, 31.5.60). הימצאותם של ספרים ערביים, אין פירושה בהכרח תוכן ערבי. הספרים האלה היו רחוקים מרוח הלאומיות הערבית והתעלמו מהתרומה המיוחדת של הערבים לתרבות האנושית. ספרים שנכתבו ברוח זו בוטלו על ידי משרד החינוך. רק ב-1967 היו לכל הכיתות בבתי הספר הערביים ספרי לימוד לכל המקצועות (מבט חדש, 18.1.67).

הביקורת על תכניות הלימודים לערבים החלה כבר בשנות החמישים. ועלתה השאלה, מדוע בבתי הספר הערביים לומדים התלמידים את התנ"ך ולא את הקוראן, ומדוע אין מקדישים תשומת לב נאותה להוראת השפה הערבית, הספרות הערבית וההיסטוריה הערבית.

הסוציולוגים יוחנן פרס, אבישי ארליך ונירה יובל-דיוויס ערכו מחקר השוואתי של מטרות ותכניות לימודים בבתי ספר ערביים ויהודיים. תוצאות המחקר התפרסמו במאמרים מספר (פרס ואחרים 1968). המסקנה העיקרית במחקרם הייתה, כי קובעי המדיניות ביקשו למצוא פשרה למגמות סותרות: שוויון לעומת קיום העליונות היהודית; פיתוח ערכים כלליים לעומת פיתוח ערכים לאומיים; הענקת מעמד אוטונומי לחינוך הערבי לעומת השאיפה לשילוב מלא במערכת החינוך היהודית. המטרה המוצהרת לא הושגה, משום שמעצבי המדיניות זנחו אותה (שם). (לפיכך, נכשלה תכנית הלימודים בבתי הספר הערביים ביצירת איזון בין "רגשות לאומיים ערביים" ו"נאמנות למדינה", כפי שקיוו מעצבי המדיניות. במקום זאת, טושטשה הזהות הלאומית הערבית ותלמידים ערבים קיבלו חינוך לנחיתות ולהתבטלות בפני הרוב היהודי (הד החינוך, 12.12.68; על המשמר 13.8.68). דברים אלה עולים גם מן הניתוח של לימודי ההיסטוריה, הלשון והדת בבתי הספר הערביים בעשורים הראשונים להקמת מדינת ישראל.

לימודי היסטוריה

השוואה בין מטרות הוראת ההיסטוריה בבתי הספר העבריים והערביים מצביעה על עקביות בכל הנוגע ליעדים שהוזכרו לעיל. שעה שבבתי הספר העבריים הדגש הוא על תוכן לאומי, מתעלמים מהתוכן הזה בתכניות הלימודים לערבים. ערכים של דו-קיום ערבי-יהודי, תוך עליונות של היהודים, מושרשים בתלמיד הערבי על ידי הדגשה חוזרת ונשנית של התפקיד המשותף שמילאו יהודים

וערבים בהיסטוריה ושל הגורל המשותף של שני העמים. אולם ערכים של דו-קיום אינם מוקנים כלל לתלמידים יהודים. יתרה מזאת, תלמיד ערבי אמור לדעת את חשיבות מדינת ישראל לעם היהודי, ולא ליהודים ולערבים באותה מידה.

לימודי לשון

היעד הבסיסי על פי משרד החינוך להוראת הלשון הערבית כבר בשנות החמישים היה "לספק לילד כלי לביטוי עצמי" (גנזך המדינה 145/1292/גל). לכאורה, זו מטרה פשוטה וקלה ליישום. אך מאחר שביטוי עצמי פירושו גם ביטוי לאומי, עשה משרד החינוך כל מאמץ כדי להבטיח שהוראת ערבית לא תשמש ערוץ להעברת סמלים לאומיים (שם).

יעדי הוראת הלשון הערבית בבתי הספר הערביים הוגדרו בעיקרם באופן טכני, אך התעלמו בברור מכל יסוד לאומי בהוראת הלשון והספרות. היעדים מוגדרים כדלקמן: קריאה נכונה והבנת הלשון הכתובה והמדוברת; ניסוח בהיר, מדויק והגיוני של רעיונות ושל תחושות, בעל-פה ובכתב; יכולת להבין ולהעריך ספרות טובה; פתיחת שערים להכרת התרבות הספרותית; בעבר ובהווה (גנזך המדינה, 145/1292/גל).

לעומת זאת, יעדי הוראת העברית בבתי הספר הערביים אינם מוגדרים כטכניים בלבד. כבר מההתחלה הושם דגש על חשיפת התלמיד הערבי לתרבות ולמורשת של העם היהודי ולפיתוח אזרחות ישראלית (שם).

לאורך הזמן, ניכרת בבתי הספר הערביים מגמה ברורה של התחזקות מעמד הוראת העברית על חשבון שפת האם. בשנת 1965 למדו התלמידים 824 שעות שפה וספרות ערבית, וב-1973 ניתנו להם רק 732 שעות במקצועות האלה. מגמה שונה חלה בהוראת העברית. ב-1965 הוקדשו 512 שעות הוראה לעברית וב-1973 הוקדשו למקצוע 732 שעות. בניתוח תכנית הלימודים מסיק מרעי (82: 1978). שלימודי דת יהודיים ממלאים מקום מרכזי בתכנית הלימודים לבתי הספר הערביים, שעה שטקסטים אסלאמיים נמצאים בקטגוריה של "היסטוריה וספרות", ללא כל קשר לזהות לאומית.

לימודי דת

תלמידים ערבים למדו על הדת היהודית יותר מאשר על דתם שלהם) פרס ואחרים (1968). כמות השעות שהוקצבו להוראת הדת היהודית הייתה כפולה מזו המוקצבת לדת האסלאם: 256 שעות ללימודי תנ"ך, משנה ואגדה ו-30 שעות ללימודים אסלאמיים. בבתי הספר העבריים החילוניים הוקדשו 640 שעות הוראה ללימודי דת, אך אף לא שעה אחת ללימודים אסלאמיים. הקוראן לא נלמד כספר

קדוש אלא כיצירה ספרותית, שעה שתנ"ך, משנה ותלמוד נלמדו בנושאים דתיים-לאומיים 82: 1978 (Mari,).

1975-1990: הגדרה מחדש של יעדים ותכניות לימודים

מאז אמצע שנות השישים, נמצאים הערבים בישראל בתהליך מזוה של שינוי חברתי ופוליטי, שהגביר את התודעה הלאומית והאיץ את תהליך הפוליטיזציה שלהם. בתי הספר הערביים לא היו מנותקים מהמגמה הזאת. גורמים רשמיים במשרד החינוך הבינו שאם לא ישתנו היעדים ותכניות הלימודים, שהיו קיימים בבתי הספר הערביים עד אז, יגבר הניכור של הדור הצעיר. את המגמה החדשה בין התלמידים הערבים הגדירו גורמים רשמיים כמדאיגה ואנטי ישראלית (זו הדרך. (14.2.71), מחקר שעשה יוחנן פרס אישר את החששות האלה (הארץ, 21.2.71). המחקר גילה שהעדר כל תוכן לאומי בתכניות הלימודים של הערבים עלול להיות הגורם האחראי, לפחות חלקית, לניכור שחשים בני הנוער הערבים כלפי המדינה, מגמה שגברה אחרי מלחמת ששת הימים (שם).

כדי לתכנן מחדש את יעדי החינוך לערבים מינה משרד החינוך ב-1971 ועדה מיוחדת בראשות סגן שר החינוך, אהרון ידלין (זו הדרך, 14.2.71). בפברואר 1972 מסרה הוועדה לשר החינוך דאז, יגאל אלון מסמך ובו המלצות כלליות על החינוך לערבים, כולל הצעת עקרונות לניסוח יעדי החינוך. ואלה העקרונות שעליהם יש לבסס את החינוך לערבים על פי המסמך הזה:

1. חינוך על ערכי השלום.
2. חינוך לנאמנות למדינה, תוך הדגשת המשותף לכל אזרחיה ותוך טיפוח הייחוד אשר לערביי ישראל.
3. הקניית ערכי תרבות ערביים, ישראלים ואוניברסליים וגיבוש תכנית המיועדת להקל על קליטה חברתית וכלכלית.
4. חינוך הבת לעצמאות ולשיפור מעמדה.

חשיבות מסמך ידלין היא בכך, שלראשונה ניתנה תשומת לב ציבורית רחבה לייחוד של החינוך לערבים ולצורך לנסח יעדים ייחודיים לתלמידים הערבים. יחד עם זאת, יש במסמך סתירות פנימיות רבות והוא לא ביטא את כל הצרכים והשאיפות של הערבים בישראל. מחנכים ערבים מתחו ביקורת חריפה על המסמך על כך שלא טיפל בזהות הלאומית של הערבים. הם ביקרו גם את הניסיון ליצור "ערבי ישראלי ייחודי, המנותק משורשיו הלאומיים והתרבותיים המקוריים, הקשורים קשר בל ינתק לעולם הערבי ולפלטנינים: 1978 (Mari, 58)".

לפני יישום מסמך ידלין, הקים המנהל הכללי של המשרד ועדה חדשה בת שבעה ערבים ושמונה יהודים ובראשה ד"ר מתי פלד (המכונה להלן ועדת פלד). תפקידה של הוועדה היה לשרטט את יעדי החינוך בישראל בשנות השמונים

(משרד החינוך והתרבות, 1975). ועדת פלד בחנה היבטים אחדים של החינוך לערבים, כולל שירותים, יעדים ותכניות לימודים. הגם שהכירה בחשיבות מסמך ידלין, ביקרה אותו ועדת פלד על כך שהתעלם מן ההתלבטות שבפניה עומדים הערבים בישראל, בין הזדהותם עם העם הערבי לבין נאמנותם למדינה (שם: 13).

דוח ועדת פלד הדגיש את הצורך ליישם את השינוי המהותי בתכנית הלימודים של בתי הספר הערביים, על בסיס היעדים שהציעה הוועדה. את תכניות הלימודים בבתי הספר הערביים חילקה הוועדה לשלוש קטגוריות מרכזיות: א. תכניות לימודים התואמות את אלה הנהוגות בבתי הספר העבריים, כגון אנגלית, מתמטיקה וביולוגיה.

ב. תכניות לימודים המותאמות לצורכי בתי הספר הערביים, כגון גאוגרפיה והיסטוריה.

ג. תכניות לימודים מקוריות לבתי הספר הערביים, כגון שפה ותרבות ערבית, לשון ותרבות עברית, לימודי דת ואזרחות.

הקטגוריה הראשונה הוגדרה כבלתי בעייתית, משום שהקשיים בה מצויים רק ביישום, לא בתוכן. שתי הקטגוריות האחרות מורכבות הרבה יותר והוגדרו כמצריכות שינוי מהותי ביעדים ובתוכן (משרד החינוך והתרבות, 1975: 15).

ועדת פלד הציעה כי יעד החינוך הממלכתי למגזר הערבי בישראל הוא להשתית את החינוך על יסודות התרבות הערבית; על הישגים במדע; על שאיפה לשלום בין ישראל לשכנותיה; על אהבה לארץ המשותפת לכל אזרחיה ונאמנות למדינת ישראל על ידי הדגשת האינטרסים המשותפים ועל ידי הדגשת הייחודיות של הערבים בישראל; על הכרת התרבות היהודית, על כבוד לעבודה יצירתית ושאיפה לחברה המושתתת על חרות, שוויון, עזרה הדדית ואהבה לאנושות (משרד החינוך, 1975: 14).

היעד הרשמי שהוצע לחינוך לערבים זכה לביקורת חוזרת ונשנית של חוקרים ערבים ויהודים (צורצור, 1977; Nakhleh, 1978; Mari, 1978; Al-Haj, 1989; 1981, Smootha, 1989). נקודה מרכזית בביקורת היא, כי ביעד המוצע אין הכרה, גלויה או משתמעת, בעובדה שהערבים בישראל הם מיעוט לאומי, המהווה חלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני (Nakhleh, 1977: 35; Mari, 1978: 54). שעה שעיקרו של החינוך היהודי הוא לטעת חינוך לאומי, מהווים "התרבות הערבית" ו"הייחודיות של הערבים בישראל" בסיס לחינוך לערבים (Smootha, 1989: 118). היעדים לתלמידים הערבים מדברים על שאיפה לשלום בין ישראל לשכנותיה ואהבה למולדת המשותפת לכל אזרחי המדינה, עניינים החסרים ביעדים לתלמידים היהודים (צורצור, 1981: 114; Al-Haj, 1989: 22). נחלה מסיק כי הקווים המנחים בתהליך המכונה הגדרה מחדש של יעדי החינוך, הם: כיצד

להציג את הציונות ואת מדינת ישראל באור החיובי ביותר; כיצד למזער את העוינות כלפי המדינה וכיצד לטפל בלאומיות הערבית מבלי לייצר תלמידים לאומנים (35: Nakhleh, 1977).

שר החינוך ניסח מחדש ב-29.76.9 את היעדים שעליהם המליצה ועדת פלד. הוא שינה, למעשה, את המשפט המרכזי המתייחס ל"אהבה לארץ המשותפת לכל אזרחיה", השמיט את המלים "משותפת לכל אזרחיה" וקבע את היעד כ"אהבת הארץ" (משרד החינוך, 1977). פירושו של דבר נסיגה לרוח היעד הקודם, שעל פיהם התלמיד הערבי מתחנך לא לאהוב את הארץ כארצו, אלא כמולדת העם היהודי. שעה שלתלמיד הערבי אין אפשרות להתחנך כשותף מלא במדינת ישראל, מתחנך התלמיד היהודי בעיקר לאהוב את ישראל כמולדתו וכמדינת העם היהודי באשר הוא. יחד עם זאת, דוח ועדת פלד משמש נקודת התחלה לניסוח מחדש של תכניות הלימודים לבתי הספר הערביים (חינוך מבוגרים בישראל, 6 אוגוסט: 1977).

לימודי היסטוריה

מאז ראשית שנות השבעים החל משרד החינוך לתקן את תכנית הלימודים הקודמת של לימודי היסטוריה לבתי הספר הערבים. ב-1973 מינה משרד החינוך ועדה, להכין תכנית לימודים חדשה. ב-1976 פרסם המשרד את תכנית הלימודים לבית הספר היסודי ולחטיבת הביניים וב-1982 את התכנית לבית הספר התיכון (ברגות, 1991: 122).

השינוי העיקרי בתכנית הלימודים בהיסטוריה, בהשוואה לתכנית הישנה, הוא הזכרת ההזדהות עם האומה הערבית כיעד מרכזי. אך גם הגרסה החדשה עמומה, מנוסחת בזהירות ורחוקה מלהיות מקבילה ליעדי הוראת ההיסטוריה בבתי הספר העבריים. ההזדהות עם האומה הערבית אינה קשורה בהכרח בהעמקת התודעה הלאומית. יתרה מזאת, האומה הערבית מוזכרת באופן כללי ללא התייחסות לעם הפלסטיני.

יש לציין שתכנית הלימודים המתוקנת לבתי הספר התיכוניים מדגישה את דו-הקיום היהודי-הערבי, כולל הבנה והערכה של תרומת העם היהודי לתרבות ולהתפתחות האנושות. תכנית הלימודים לבתי הספר העבריים אינה מכילה, לפי שעה, יעדים מקבילים. רק תכנית הלימודים לערבים מזכירה את עיקרון שיתוף הפעולה והמאמצים המשותפים לערבים וליהודים בבניית המדינה לכל אזרחיה.

השוליות של ההיסטוריה הערבית בכלל, ושל ההיסטוריה הפלסטינית בפרט, בולטת עוד יותר כשמנתחים את חלוקת שעות ההוראה לפי המקצועות השונים. תכנית הלימודים כוללת 25 נושאים, רק ארבעה מתוכם הם נושאי חובה הנדרשים לבחינות הבגרות וכל השאר הם נושאי רשות.

למעשה, לא חל שינוי מהותי בתכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה בהשוואה לתכנית הישנה. החלק המוקדש להיסטוריה יהודית בנושאי החובה אף גדל במקצת מ-20 ל-22 אחוזים. היסטוריה פלסטינית בת זמננו ותולדות התנועה הלאומית הערבית אינם נושאי חובה, אלא רשות. לתלמידים שאינם לומדים תכנית מורחבת בהיסטוריה אין סיכוי ללמוד דברים הקשורים לסכסוך הישראלי-הערבי וליחסים בין ישראל לפלסטינים. היסטוריה כללית היא החלק העיקרי בנושאי החובה, מאחר שהיא נכללת בחלקים המוקדשים לתולדות המאה העשרים ולמזרח התיכון בן זמננו (משרד החינוך והתרבות, 1982).

תרומת תכנית הלימודים החדשה טמונה באפשרות לבחור בין נושאי בחירה שונים, הכוללים: התפתחות התנועה הלאומית הערבית, מיעוטים במזרח התיכון, נפט במזרח התיכון, מודרניזציה והתפתחות בעולם הערבי, היסטוריה יהודית מימי אברהם אבינו עד שלמה המלך, המעמד והחיים של היהודים בארצות האסלאם, אנטישמיות, הכוחות המאחדים והמפרידים בעם היהודי בעבר, המזרח העתיק, תולדות יוון, תולדות ארצות הברית, הקולוניאליזם במאה השנים האחרונות, המהפכה התעשייתית, ירושלים, הכנסייה הקתולית, פלסטינה בימי השלטון העות'מאני ויחסי היהודים והערבים במאה השנים האחרונות (משרד החינוך והתרבות 1982: 15-25).

העובדה הבולטת ביותר היא הדרך הא-סימטרית שבה מנוסחים יעדי הוראת הסכסוך הישראלי-ערבי ליהודים ולערבים. עבור היהודים הם מוצגים באופן מוטה, שמטרתו לחזק את ההזדהות של התלמידים היהודים עם התנועה הלאומית הציונית. וכך מנוסח היעד: להעמיק את תחושת התלמיד במאבק הצודק של העם היהודי להתחדשות לאומית במולדת. לתלמיד הערבי מוצג הסכסוך הערבי-הישראלי באופן מאוזן יותר, שנועד לחזק בקרבם את הבנת שתי התנועות הלאומיות. וכך מנוסח היעד: להבין את תולדות התנועה הלאומית הערבית ותולדות התנועה הלאומית הציונית, להכיר את הגורמים העומדים מאחוריהן, כולל ההתפתחויות שהתרחשו כתוצאה מהמפגש בין שתי התנועות שהוביל למצב הנוכחי (מצוטט אצל פרח, 1991: 111). הניסוח הזה מתעלם כמובן מנקודת המבט הפלסטינית. זו משולבת במסגרת העמדה הערבית הכללית, המוצגת בפני התלמיד הערבי בדרך ניטרלית שאין בה כדי לעורר כבוד לאומי או לחזק את ההזדהות הלאומית.

לימודי שפה וספרות ערבית

היעדים החדשים של הוראת השפה הערבית מתקדמים יותר. הם מתייחסים לחשיבות הספרות הערבית לגיבוש אישיות התלמיד ולהקניית ידע על המורשת הלאומית שלו. אמנם מתוך שנים עשר היעדים החדשים להוראת הלשון הערבית בבתי הספר הערביים, רק אחד מתייחס בברור לחיזוק גאוות התלמיד בשפה הערבית כשפה לאומית וכמרכיב מרכזי באישיותו (משרד החינוך והתרבות, 1981:

6). היעדים האחרים הם כלליים ומכוונים לשפר את כישורי התלמיד בערבית קלאסית, את היכולת לקרוא ולהבין ספרות, את כושר ההבעה העצמית, את הידע כיצד משתמשים בספריה, את החשיפה לתרבות האנושית והקניית ערכים אנושיים באמצעות הספרות הערבית וספרות העולם (שם).

יש לציין, כי לראשונה נכללו בתכנית המגמות והזרמים המרכזיים בספרות הערבית המודרנית, ויצירות של סופרים ומשוררים פלסטיניים נכללות בתכנית החובה ובחומר הלימודים לבחינות הבגרות. כמו כן, יש בהישג יד ספרי לימוד וחברות הדרכה מעודכנות למורים (בולוס, 1991).

בתכנית הלימודים החדשה יש עדיין ליקויים, בעיקר בנושא הפלסטיני. הגם שנכללים בה סופרים ומשוררים פלסטיניים מרכזיים, חסרים בה אחרים ובחירת היצירות מוטה. היצירות שנבחרו אינן מייצגות נאמנה את היצירות המביעות רוח לאומית. שירים ורומאנים כאלה הושמטו, למרות שאושרו על ידי הוועדה הממונה על תכנית הלימודים (אבו חנא, 1988). שעות ההוראה שיועדו לספרות הפלסטינית אינן מספיקות, ויש בהן כדי לכסות בקושי שליש מן החומר הנדרש (בולוס, 1989), משום שמספר שעות הוראת השפה הערבית בבתי הספר התיכוניים הערביים צומצם משש לארבע שעות בשבוע (אבו חנא, 1988: 52).

שינוי תכנית הלימודים בשפה ובספרות הערבית החל בסדר הפוך: תחילה הוכנה התכנית לבתי הספר התיכוניים ב-1981 ורק ב-1985 מונתה ועדה מיוחדת לטפל בתכנית לחטיבת הביניים. בתי הספר היסודיים משתמשים עדיין בתכנית הישנה על כל מגרעותיה (בולוס, 1989).

היעדים המוגדרים מחדש עבור חטיבות הביניים מכירים בהוראת השפה הערבית כאמצעי להידוק הקשר בין התלמיד הערבי ומורשתו החברתית ואת התייחסותו לערבית כשפת לאום. בניגוד לבתי הספר התיכוניים, נוספה בתכנית הלימודים של חטיבות הביניים פסקה, המדגישה כי בבחירת הספרות "יש להביא בחשבון את הנאמנות למדינה. הוצהר כי הבסיס לבחירת הספרות ככלל צריך להביא בחשבון את הקשר שבין התלמיד הערבי למורשתו וגאוותו במורשת מחד ומאידך את התייחסותו לחברה ולמדינה, לרבות מיצוי פעיל של חובותיו לחברה ולמדינה, בקרבם הוא חי" (אבו חנא, 51; 1988: משרד החינוך והתרבות, 1985).

מחנכים ערבים בקרו נמרצות את העובדה שהספרות הפלסטינית נמצאת עדיין בשוליים של הוראת הספרות הערבית בבתי הספר הערביים, למרות רצונם העז של התלמידים ללמוד על המורשת הלאומית שלהם (בולוס, 1991: 95-96). רק 14 אחוזים משעות ההוראה בחטיבת הביניים מוקדשות לספרות הפלסטינית ו-8 אחוזים בחטיבה העליונה. מתוך 561 שעות לימוד ספרות במשך שש שנות הלימוד

בשתי החטיבות האלה, לומדים התלמידים הערבים רק 56 שעות ספרות פלסטינית, שהן כ-10 אחוזים מכלל השעות המוקדשות למקצוע (שם: 96).

לימודי השפה העברית

תכנית הלימודים בשפה ובספרות עברית התפרסמה ב-1977 והייתה בין הראשונות שהוכנו על פי המלצות ועדת פלד (משרד החינוך והתרבות, 1977: 4). ואלה היעדים של התכנית החדשה:

1. הקניית ידיעה יסודית, מדויקת ומקיפה של הלשון העברית בדיבור, בקריאה ובכתיבה, כדי להביא לתקשורת תקינה עם התושבים היהודים וכדי לאפשר לתלמיד שימוש בה כמנוף לקידום מטרות אחרות, ובכללן - הבנה וידידות בין תושבי המדינה היהודים והערבים.
2. הקלת השתלבותם של הלומדים בחיים החברתיים, התרבותיים, הכלכליים והפוליטיים של המדינה.
3. הכשרתם של בוגרי בתי הספר התיכוניים הערבים להיקלט במוסדות להשכלה גבוהה בישראל.
4. הבאת הלומד לידי הכרת עיקרי המורשה התרבותית-הספרותית של העם היהודי לדורותיו ולידי הערכת התרבות העברית.
5. טיפוח החוש האסתטי באמצעות הכרת תפקידיהן של צורות לשון בשירה ובפרוזה בהבעת תכנים שונים ובאמצעות הכרת מידת ההתאמה בין תכנים וצורות (שם: 4-5).

בהשוואה לתכנית הלימודים הישנה, החידוש העיקרי בתכנית הלימודים בעברית בבית הספר התיכון הוא הדגש על הוראת עברית כאמצעי לדו-קיום יהודי-ערבי ולאינטגרציה של הערבים בישראל. יעדים אלה חסרו בתכנית הישנה שנועדה בעיקר לחזק את ההערכה של התלמיד הערבי למורשת ולתרבות העברית.

לימודי אזרחות

ב-1984 נוסח יעדים חדשים להוראת אזרחות לבתי הספר התיכוניים הערביים (משרד החינוך והתרבות, 1984: 5-6). היעדים החדשים להוראת האזרחות נחלקים לשלוש רמות: קוגניטיבית, יכולת מנטלית והשקפת עולם. ברמה הקוגניטיבית נועדה תכנית הלימודים לחשוף את התלמיד גם לאפשרויות הפתוחות בפני האזרחים הערבים להשפיע על האירועים במדינה וגם לקשרים בין האזרחים הערבים של ישראל ובין עמי ערב.

ברמת העמדות, אמורה תכנית הלימודים להביא את התלמידים בין השאר לנכונות לתרום לחברה הישראלית בכללותה ולחברה הערבית במיוחד, והשתתפות אקטיבית בחייה של החברה הזאת, לתחושת שייכות ונאמנות למדינת ישראל ולתחושת שייכות לחברה הערבית בישראל, אך גם לנכונות למלא חובות

אזרחיות, לתבוע בדרכים נאותות את הזכויות המגיעות לו ולמתוח ביקורת ולקבל ביקורת על תופעות שליליות בחברה.

ניתוח היעדים האלה מצביע על שינוי משמעותי בהשוואה לתכנית הישנה. הם מתייחסים לראשונה לנושאים פוליטיים, לקשר בין הערבים בישראל והעולם הערבי, להבנה של בעיות החברה בישראל והאוכלוסייה הערבית, דיון באפשרות להשפיע על מאורעות ולדרוש זכויות. אך גם היעדים האלה עמומים בכמה נושאים מרכזיים, המשפיעים על היחסים בין יהודים לערבים במדינה, כמו, למשל, המתח הקיים בין האופי הדמוקרטי של ישראל לבין היותה מדינה יהודית-ציונית. הגם שלראשונה מתייחסים היעדים אל קבוצות לא יהודיות כאל מיעוטים, הם נוטים לערפל את הייחודיות של הערבים כמיעוט לאומי. שכן המונח מיעוטים פירושו שהערבים בישראל אינם מיעוט לאומי ייחודי, אלא תערובת של מיעוטים. היעדים מייחסים חשיבות רבה לנאמנות למדינה ולשייכות לחברה בישראל, אך נמנעים מלטפל בהבדלים בין יהודים לערבים ובעובדת היות הערבים אזרחים מדרגה שניה.

על כל פנים, היעדים החדשים סללו את הדרך לתכנית לימודים מתקדמת בלימודי החברה בבתי הספר התיכוניים הערביים, הכוללת דיון בעניינים אקטואליים. היעדים האלה תורגמו לספר לימוד הנקרא "האזרחים הערבים בישראל", שיצא לאור ב-1987. מטעם אוניברסיטת חיפה, משרד החינוך ומכון ואן ליר בירושלים. נאמר בו לראשונה כי הערבים בישראל הם חלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני. נושאים שעד כה הוגדרו "רגישים", כגון זהות, הפקעת קרקעות, זכויות אזרח, נידונים בו בצורה פתוחה. יחד עם זאת, ספר לימוד זה ממלא רק חלק מצרכי לימודי האזרחות בבתי הספר התיכוניים הערביים. תלמידים ערבים ממשיכים להשתמש בספרי לימוד מיושנים שנכתבו באמצע שנות השבעים, במיוחד בבית הספר היסודי ובחטיבת הביניים.

לימודי דת

מאז סוף שנות השבעים נעשו ניסיונות אחדים לפתח תכנית לימודים להוראת דת האסלאם, אך רק ב-1987 מונתה ועדה מיוחדת, בראשות עלי חיידר, הממונה על החינוך לערבים, שחבריה היו מחנכים ערבים ושופטים בבתי הדין השרעיים. היום קיימים ספרי לימוד לכיתות י-י"ב, וספרים לבית הספר היסודי נמצאים בהכנה (מצאלחה, 1991: 133).

יעדי הוראת דת האסלאם מבחינים בין שני היבטים: ההיבט הכללי וההיבט הלימודי. הראשון מדגיש את המסר התרבותי-החינוכי, השני מדגיש את הידע של עיקרי תורת האסלאם (משרד החינוך 1987, :6).

ניתוח היעדים הכלליים מראה, כי הם מיועדים בעיקר לפיתוח האישיות, לאהבת האנושות, לכבוד כלפי דתות אחרות, אהבת העבודה והמדע, לפיתוח אחריות חברתית וליצירת אישיות מאוזנת באמצעות האמונה באל, בנביאו מוחמד ובאישים מרכזיים בתולדות האסלאם. רק שניים מתוך תשעה-עשר היעדים הכלליים עוסקים, לראשונה, בפיתוח תחושת שייכות לאומית-דתית, גם אם בצורה כללית ביותר ובניסוח זהיר. יעד אחד הוא פיתוח תחושת שייכות לאומית בין התלמידים, במונחים של דת, היסטוריה ותרבות. היעד השני מדבר על בניית אישיות מוסלמית בתלמיד. שתהיה מאוזנת, שלמה ופתוחה לתרבות ולמדע. סעיף אחת-עשרה יוצר איזון כנגד הסעיפים העוסקים בתוכן לאומי-דתי. הוא מדגיש את הצורך לחזק אוריינטציה אזרחית: לחנך אזרח טוב, ערני ובעל מחויבות לערכי האסלאם. יעדי הלימוד, לעומת זאת, מנוסחים באופן בהיר יותר, והם עומדים במרכז תכנית הלימודים בדת האסלאם (משרד החינוך, 1987: 26-6).

בתכנית הלימודים החדשה להוראת דת האסלאם יש שינוי משמעותי בהשוואה למצב הקודם. יחד עם זאת, החינוך הלאומי-דתי בתכנית הלימודים הזאת עמום ואינו משתקף כראוי בספרי הלימוד. כמו בלימודי אזרחות וערבית, העובדה שהתכנית החדשה החלה בבית הספר התיכון מעמיקה את הפער בינו לבין בית הספר היסודי, שבו נהוגה, לפי שעה, תכנית הלימודים הישנה.

ה מ ל צ ו ת

מטרות

יש לנסח מחדש את מטרות החינוך הערבי, ולהדגיש בו-זמנית את שלושת הממדים הבאים: האנושי, הלאומי-התרבותי והאזרחי.

מבחינת הממד האנושי יש להדגיש את חשיבות החינוך כמכשיר לטיפול ערכים אוניברסליים ואישיותו של התלמיד על ידי העמדתו במרכז התהליך החינוכי. מבחינת הממד הלאומי-התרבותי יש להדגיש את מורכבות זהותם של הערבים בישראל, את המרכיב הלאומי-הפלסטיני, את המרכיב הדתי-התרבותי ואת העובדה שהערבים בישראל מהווים מיעוט לאומי ולא תערובת של מיעוטים. מבחינת הממד האזרחי יש להדגיש את המרכיב האזרחי-הישראלי בזהותם של הערבים ואת חשיבות החינוך לאזרחות אקטיבית, המבוססת על מודעות עצמית ועל חתירה לשוויון אזרחי ולהשתלבות תוך שמירה על ייחודיות לאומית-תרבותית.

תכניות לימודים חדשות

יש לערוך שינוי מקיף בתכניות הלימודים, ובמיוחד באלה המוגדרות כייחודיות-היסטוריה, שפה וספרות ערבית, שפה וספרות עברית, אזרחות ודת. בתכניות אלה אין להתעלם מהנושאים הלאומיים או להבליעם בתוך נושאים אחרים. תכנית הלימודים הנוכחית רק מגבירה את הניכור בין התלמיד לבין תכנית הלימודים ומגבירה את הפער בין בית הספר והחברה. להלן רשימה של משימות: יש לכלול את ההיסטוריה הפלסטינית המודרנית כיחידת חובה בתכנית לבגרות ולא כיחידת בחירה.

בלימודי שפה וספרות ערבית, יש לכלול את יצירותיהם של סופרים פלסטינים מודרניים, בצורה שתציג נאמנה את יצירותיהם ולא בצורה מוטה, כפי שנעשה עד היום.

כל שינוי בתכניות הלימודים ייכנס בו-זמנית לרמות הלימוד השונות (יסודית, חטיבת ביניים ותיכונת). כיום, מוכנסים החידושים בעיקר לחטיבה העליונה וכך גדל הפער בין הרמות השונות.

יש לפתח תכנית חדשה באזרחות לחטיבת הביניים, במקום התכנית הקיימת, שאינה מעודכנת ומתעלמת מהאלמנטים המרכזיים בזהותו הלאומית והאזרחית של התלמיד הערבי.

יש להכניס את הנושא "האזרחים הערבים בישראל" כיחידת חובה בלימודי האזרחות ולהגדיל את מספר השעות המוקדשות ליחידה זו, כחלק מהכנסת "החינוך למעורבות פוליטית" והאקטואליה לבית הספר הערבי.

יש לחזק את לימודי הערבית על ידי שינוי תכנים והוספת שעות, נוכח הגידול בחלקם של לימודי העברית על חשבון לימודי שפת האם.

רצוי להתחיל את לימודי העברית בכתה ד', בדומה לאנגלית, ולא בכתה ג' כנהוג היום. שינוי זה יאפשר לתלמיד להתבסס קודם בשפת האם בלא לפגוע בהזדמנות ללמוד את העברית בצורה מעמיקה בהמשך שלבי החינוך.

שינוי ארגוני

- יש לתת למחנכים ולאינטלקטואלים ערבים תפקיד מרכזי בעיצוב מטרות החינוך הערבי ותכניו. כמו כן, יש לראות בחיוב שיתוף יהודים בצוותים הדנים בתכניות הלימודים של בתי הספר הערביים, אך לא בצורה הפטרנליסטית הקיימת היום.
- יש להקים מזכירות פדגוגית מיוחדת לאוכלוסייה הערבית, שתפעל ליד המזכירות הפדגוגית הקיימת של משרד החינוך, ושתקבל סמכויות נרחבות בכל הנוגע לתכניות לימודים, לספרי לימוד ולהשתלמויות. צעד ארגוני זה חשוב לאור ייחודיותה הלאומית והתרבותית של האוכלוסייה הערבית בישראל.
- יש להכשיר מחנכים ערבים לכתיבת תכניות לימודים בהשתלמויות מיוחדות שייערכו במוסדות אקדמיים.

חינוך לרב-תרבותיות

- יש לשדד מערכות במערכת החינוך בישראל, כך שתכיר באופיה הפלורליסטי וברב-תרבותיות של החברה הישראלית. נקודה זו נוגעת במיוחד לתכניות הלימודים בבתי הספר העבריים. השאיפה לשלום ולדו-קיום חייבת להיות ערך מרכזי בבתי הספר העבריים והעבריים כאחד. על מנת להגשים יעד זה יש להתחיל במילוי המשימות הבאות:

במערכת החינוך הערבי:

- יש לנסח מחדש את מטרות החינוך תוך הדגשת העובדה שמדינת ישראל היא מדינה לכל אזרחיה ומולדת משותפת ליהודים ולערבים.
- יש לשלב בתכניות הלימודים להיסטוריה בבתי הספר העבריים חלקים משמעותיים על ההיסטוריה הערבית והפלסטינית המודרנית.
- יש ללמד את נושא "הסכסוך הישראלי-הערבי", בצורה מאוזנת יותר שתצביע על מורכבותו ותעניק לתלמיד הזדמנות להיחשף לנקודות ראות שונות של הסכסוך ופתרונותיו. כמו כן, יש להדגיש שבצד הקונפליקט התפתחו במשך הזמן גם יחסי שלום או לפחות "אי-לוחמה" עם חלק ממדינות ערב.

במערכת החינוך העברי

- יש לשנות את לימודי הערבית בבתי הספר העבריים מבחינת המטרות, תכניות הלימודים והאמצעים. יש לשלב יותר מרכיבים של ספרות ותרבות ולא להקדיש את מרבית תכנית הלימודים לדקדוק ולתחביר. יש להכניס לתכנית ספרות ערבית ופלסטינית מודרנית ולא להתבסס על אמצעי התקשורת כנהוג היום.
- יש להכשיר דור חדש של מורים לערבית בבתי הספר העבריים ולשלב במידת האפשר מורים ערבים, שיעברו הכשרה מיוחדת. במצב הקיים, יש מעט מורים ערבים ואלה חסרי הכשרה מיוחדת, המאפשרת להתמודד עם הקשיים הצפויים.
- יש לעצב את תכנית הלימודים לערבית בבתי הספר העבריים בכוון של חינוך לרב-תרבותיות ולהכרת העולם הערבי הסובב, על מנת להכין את הדור החדש ליחסי נורמליזציה ושלום.
- יש לזרז את התכנית שהתקבלה במשרד החינוך להכנסת הערבית כשפת חובה, מחטיבת הביניים ועד סיום בית הספר התיכון. אין להשאיר את המצב הקיים, לפיו רק אחוז קטן ביותר בכיתות הגבוהות בבתי הספר התיכוניים לומד ערבית ונבחן לבגרות.
- יש לשלב סיורים בבתי ספר ערביים ומפגש בלתי אמצעי עם האוכלוסייה הערבית, כחלק מתכנית החובה של לימודי הערבית בבתי הספר העבריים, על מנת שהתלמידים יוכלו לעמוד מקרוב על הביטוי המוחשי של התרבות וסגנונות החיים של החברה הערבית.

מימוש המלצות אלה מקבל משנה חשיבות לאור הסכם העקרונות
הישראלי-פלסטיני ותהליך השלום שהחל באזור. בניית גשרים תרבותיים בין
ישראל לבין העולם הערבי והמוסלמי היא צורך קיומי של החברה הישראלית
וגורם חשוב ביותר ליצירת אמון, במיוחד בשלביו הראשונים של השלום. אין ספק
שהחשיפה התרבותית תסייע להעמקת תהליך הנורמליזציה והשלום.

רשימת מקורות

אבו חנא, חנא (1988) "דו-קיום וזהות: תכניות לימודים לערבית, עברית והיסטוריה", עמ' 48-58 בתוך: **זהות, דו-קיום ותכניות לימודים**, חיפה (בערבית).

אלחאג' מאג'ד (1994) **מערכת החינוך הערבי בישראל: סוגיות ומגמות**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

בולוס, חביב (1989) **הספרות הפלסטינית בתכנית הלימודים בבתי ספר ערביים בישראל**, מאמר שהוצג ביום עיון בנושא: "זהות, דו-קיום ותכניות לימודים", שאורגן על ידי ועדת המעקב לחינוך הערבי של ועד הרשויות המקומיות הערביות, חיפה.

בולוס, חביב (1991), "הספרות הפלסטינית בתכנית הלימודים לערבים בישראל", עמ' 89-97 בתוך: מחמד חביב-אללה ועטאללה קופטי (עורכים) **החינוך והמיעוט הערבי בישראל, תמונת מצב, בעיות ודרישות**. חיפה: אלכרמה (בערבית).

בן-אור, יהודה (1951), "החינוך הערבי בישראל" **המזרח החדש** (9) 1,3: 8-1

ברגות, סעיד (1991) "הלימודים החדשה בהיסטוריה לבתי ספר ערביים", עמ' 114-123 בתוך: מוחמד חביבאללה ועטאללה קופטי (עורכים), **החינוך והמיעוט הערבי בישראל, תמונת מצב, בעיות ודרישות**. חיפה: אלכרמה (בערבית).

גנזך המדינה, תיק מספר 1292/145 גל.

הארץ, 21 בפברואר, 1971.

הד החינוך, 12 בדצמבר, 1968.

המשרד לענייני מיעוטים (1949), דו"ח פעילות בין מאי-ינואר 1948 (1949) משוכפל. ירושלים: משרד ראש הממשלה.

זו הדרך, 14 בפברואר, 1971.

חינוך מבוגרים בישראל, אוגוסט 1977.

מבט חדש, 18 בינואר, 1967.

מצאלחה, מחמד (1991) דו"ח על תכנית החומש של משרד החינוך והתרבות (משוכפל) (בערבית).

משרד החינוך והתרבות (1975) דו"ח צוות החינוך הערבי) משוכפל. (ירושלים: פרויקט תכנון החינוך לשנות ה-80 -

משרד החינוך והתרבות, (1977) תכנית לימודים בשפה וספרות ערבית לכיתות הגבוהות בבתי ספר תיכוניים ערביים, משוכפל. (ירושלים: משרד החינוך והתרבות).

משרד החינוך והתרבות, (1981) תכנית לימודים לערבית לבתי ספר ערביים. (משוכפל. (ירושלים: משרד החינוך והתרבות) בערבית.)

משרד החינוך והתרבות, (1982) תכנית לימודי היסטוריה בבתי ספר ערביים (משוכפל. (ירושלים: משרד החינוך והתרבות).

משרד החינוך והתרבות, (1984) תכנית לימודים באזרחות ולימודי חברה לבתי ספר תיכוניים ערביים. כיתות י-יב. (ירושלים: משרד החינוך והתרבות) בערבית.)

משרד החינוך והתרבות, (1985) דו"ח ועדת המנכ"לים לבדיקת החינוך הערבי. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

משרד החינוך והתרבות, (1987) תכנית הלימודים לדת האסלאמית לבתי הספר התיכוניים הערביים (משוכפל) בערבית. (ירושלים: משרד החינוך והתרבות).

על המשמר 31, במאי 13, 1960; באוגוסט. 1968,

פרח, נאסף, (1991) תכניות הלימודים להיסטוריה וספרי לימוד, "עמ' 109-113 בתוך: מוחמד חביבאללה ועטאללה קופטי) עורכים, (החינוך והמיעוט הערבי בישראל, תמונת מצב, בעיות ודרישות. חיפה: אלכרמה) בערבית.)

פרס, יוחנן, אבישי ארליך ונירה יובל-דיויס, (1968) חינוך לאומי של נוער ערבי בישראל: השוואת תכניות לימודים, "מגמות ט"ז. 26-36: 1,

צרצור, סעד" (1981) חינוך ערבי במדינה יהודית: דילמות מרכזיות, "עמ' 131-113 בתוך: אלוף הר-אבן) עורך, (אחד מכל ששה ישראל, ירושלים: מוסד ון-ליר.

Al-Haj, Majid (1989), *Education for Democracy in the Arab Schools: The Dilemmas of a Changing National Minority*. Givat Haviva: The Institute for Arab Studies.

Mari, Sami (1978), *Arab Education in Israel*, Syracrus, N.Y. : Syracrus University Press.

Nakleh, Khalil (1977), "The Goals of Education for Arabs in Israel", *New Outlook* (April-May): 29-35.

Smootha, Sami (1989), *Arabs and Jews in Israel. Conflicting and Shared Attitudes in a Divided Society*. Vol.1 Boulder: Westview Press.

